

پی گفتار

فلسفه مارکس

برخلاف تز حذف فلسفه، فرض مسلم ما این است که اثرهای مارکس کاملاً فلسفی اند. آنچه مارکس برای دانش فراهم کرد نمی‌تواند به جامعه‌شناسی، اقتصاد سیاسی یا تاریخ محدود گردد، بلکه به بخشی از فلسفه نیز که تئوری شناخت است، مربوط می‌شود. رابطه میان مارکس و علم‌های بشری پیچیده و بغرنج است: از یکسو، به مثابه یکی از مبتکران بزرگ این علم‌ها و از سوی دیگر بمشابه ژرف‌ترین و بنیادی‌ترین منتقد آنها جلوه می‌کند.

۱- در واقع اثرهای مارکس بصورت توضیح منظم طبیعت و پیدایش «موجودهای عاقل»، انتزاع‌های تئوریک به نمایش درمی‌آید که به اعتبار آنها واقعیت اجتماعی زندگی افراد اندیشیده می‌شود.

۲- مارکس سازوکار تولید توهم‌ها را موشکافی می‌کند و نشان می‌دهد که ریشه توهم در احساس‌ها نیست و پایه بیولوژیک یا پایه در فناپذیری انسان ندارد؛ بلکه ریشه در شرایطی دارد که انسان‌ها در آن به تولید زندگی خاص خود می‌پردازند؛ چون تولید چیزی جز نمود زندگی نیست و این نمود زندگی گوهر بشریت انسان‌هاست». (۱)

مارکس بعنوان ماتریالیست کوشید از زمین به آسمان برود و این امر ایجاب می‌کرد که نخست پاهای خودآگاه را روی زمین قرار دهد. «خودآگاه هرگز نمی‌تواند چیزی جز وجود آگاه باشد و وجود انسان‌ها روند زندگی واقعی آنها است. با اینکه در هر ایدئولوژی، انسان‌ها و شرایطشان بدون بالا پایین‌آنگونه که در تاریکخانه دوربین، ظاهر می‌شوند، این پدیده از روند زندگی تاریخی‌شان نتیجه می‌شود؛ درست مانند وارونگی شیء‌ها در شکیه که از روند زندگی مستقیماً فیزیکی‌شان ناشی می‌گردد». (۲) چگونه این روند زندگی در بازنمایی‌های علمی زندگی مادی انسان‌ها وارونه می‌شود؟ عملاً این یگانه دلمشغولی مارکس را تشکیل می‌داد.

مارکس چیز جدیدی در فلسفه ارائه داده است. این نوآوری نخست بطور متناقض چونان بازگشت به منبع‌های فلسفه که مارکس مدعی وارونه کردن آن است، جلوه

می‌کند. همزمان مارکس بعنوان اندیشمند مدرنیته رخ می‌نماید. او در زمینه توسعه فن‌ها و دگرگونی‌های بنیادی ناشی از این فن‌ها در زندگی انسان بسیار دقیق بوده است. هیچ فیلسوفی به اندازه او به ماشین‌هایی که نقش بازوها را بازی می‌کنند، علاقه نشان نداده است. هیچ فیلسوفی تا این حد به حوزه زندگی مادی عنایت نداشته است. مارکس نه انسان بطور کلی، انسان مجرد مورد علاقه فلسفه نظری، بلکه به افراد مشخص و نخست به افراد بسیار پرشمار، یعنی آنهایی که در کار زحمت می‌کشند و زمینه‌ساز فراغت فکری و تأمل فلسفی هستند، می‌پردازد. بعلاوه، نه کار بطور کلی، بلکه زحمتکشان در روند کار پروبلماتیک اساسی فلسفه او را تشکیل می‌دهند.

اینکه مارکس از مقوله‌های متافیزیک کلاسیک برای تدوین فلسفه اقتصادی خود استفاده می‌کند، ناشی از عدم انسجام نیست: اگر چنین چیزی در میان باشد، برای این است که از خود بیگانگی خاص شیوه تولید سرمایه‌داری در خلال مقوله‌های متافیزیک در بیان می‌آید: مارکس این اندیشه را می‌پذیرد که ارزش یک ذات متافیزیک است، زیرا در پس پشت ارزش مبادله یک ارزش واقعی را فرض می‌کند که ماهیت آن زمان کار است. اما اگر او آن را می‌پذیرد، این نه در مفهوم کلی و غیر تاریخی بلکه بدین خاطر است که وقتی از کالا از جنبه ارزش مبادله آن صحبت می‌کنیم، این ارزش در سطح وجود قراردادی، صرفاً اجتماعی کالا قرار داشته که کاملاً متمایز از واقعیت فیزیکی‌اش و بنابراین کاملاً «متا- فیزیک» به مفهوم دقیق و ریشه‌شناسی کلمه است. «واقعیت» ارزش در پول بیان شده و مارکس در این موضوع کاملاً صریح است: «پول یک نماد نیست و هیچ چیز نمادین در این واقعیت که ارزش مصرف کالا باشد وجود ندارد. اگر رابطه اجتماعی تولید خود را چون شیء موجود در خارج از افراد می‌نمایاند و اگر رابطه‌های معینی که این افراد را در روند تولید زندگی اجتماعی‌شان بهم گره می‌زند، خود را بمثابة مالکیت‌های ویژه یک شیء نشان می‌دهند، این وارونگی و این رازپردازی خیالی نیست، بلکه یک واقعیت پیش پا افتاده است که همه شکل‌های کار اجتماعی آفریدگار ارزش مبادله را توصیف می‌کند» (۳).

خیلی ساده معنی آن این است که زندگی اجتماعی ناگزیر به شکل متافیزیک نمودار می‌گردد. به بیان دیگر متافیزیک و اقتصاد سیاسی در آنچه که آنها به فرآورده‌های فعالیت انسان وجود و قدرت مستقل می‌دهند، یک چیزند. به همین سبب پنهان کردن این خصلت متافیزیکی زندگی اقتصادی، آنگونه که اثبات‌گرایان به آن عمل می‌کنند، به معنی پنهان کردن خصلت بتواره کالا است. بنابراین، هرچند ارزش خود را چونان هستموند متافیزیک نشان می‌دهد، با اینهمه، یک هستموند نیست. مارکس در پاسخ به واکنر که از او به این خاطر انتقاد می‌کند که از کار گوهر اجتماعی مشترک ارزش مبادله می‌سازد، یادآوری می‌کند که ارزش به شکل ارزش مبادله نمایان می‌گردد، اما نخست باید آن را مستقل از این شکل دانست. البته او می‌افزاید: «م. واکنر از یاد می‌برد که "ارزش" و "ارزش مبادله" از نظر من از سوژه‌ها نیستند، تنها کالا سوژه است» (۴).

پس، انتقاد مارکس از متافیزیک حذف خودسرانه متافیزیک نیست. برعکس، این انتقاد به این نکته توجه دارد که متافیزیک شکل اساسی بازنمایی است که افراد

می‌توانند از رابطه‌هایی داشته باشند که آنها را با هم پیوند می‌دهد، به شرط اینکه از متافیزیک بیرون آییم و مقوله‌ها را به پایه‌شان در زندگی واقعی برگردانیم. چون گفت‌مان عقلانی با سوژه خود مرتبط است، ممکن نیست بطور علمی از اقتصاد سیاسی سخن گفت و در عین حال از زبان متافیزیک که دقیقاً زبان اقتصاد سیاسی است، اجتناب کرد. اثبات‌گرایی مدعی است که فقط به «چگونگی» و «طرز کار» ظاهری سیستم می‌پردازد و «پرسش»ها را رد می‌کند. زیرا آنها بر هستمندهای متافیزیک دلالت دارند؛ زیرا از «پرسش» به «پرسش» به لحظه‌ای می‌رسیم که دیگر دلیلی برای ارائه وجود ندارد و ناگزیریم یک پیش‌فرض بدون علت را بپذیریم. مارکس با قبول این دشواری و طرح فرد زنده و نیازهایش بعنوان پیش‌فرض خیلی زود به رفع آن می‌پردازد و سپس نشان می‌دهد که «چگونگی» ظاهر، طرز کار سطح اقتصاد سرمایه‌داری دقیقاً مکانی است که مقوله‌های متافیزیک در آن پر و بال می‌یابد. بنابراین، در حالی که اثبات‌گرایی می‌پندارد از متافیزیک خلاص می‌شود، برعکس کاملاً در آن غرق می‌گردد. ارسطو بعنوان یک متافیزیک‌دان واقعیت رابطه‌ها میان افراد را بهتر از اقتصاددانان اثبات‌گرا تمیز می‌دهد.

اثر مارکس که مبتنی بر این جابجایی در اقتصاد سیاسی و در خارج از آن و در متافیزیک و خارج از آن است، بدین ترتیب به واژگونی بنیادی اقتصاد سیاسی و متافیزیک می‌انجامد که همزمان در یگانگی اصلی‌شان بعنوان دانش ظاهری و ایدئولوژی توضیح داده شده‌اند. بنابراین، زندگی واقعی افراد، این نقطه حرکت که آن را فقط می‌توان در ایده انتزاع کرد، هرگز نمی‌تواند در نشانه‌های ایده‌آلی‌اش گنجانده شود. زندگی واقعی پیوسته در خارج از چارچوب‌های تنگ فکر زندگی قرار دارد. گنجایش زندگی واقعی همواره بیش از آن چیزی است که تئوری‌ها و سیستم‌های پدیدار در گوشه‌ای از دوره تاریخی بیان می‌کنند. همین باریک‌بینی و بررسی است که محور دایمی فکر مارکس را در خلال دگرگونی‌های پی‌درپی آن تشکیل می‌دهد. این چیزی است که وحدت بخشیدن یا دستکم ارائه خط راهنما برای مراجعه‌های فلسفی مارکس را فراهم می‌کند. مارکس برخلاف فلسفه نظری و ایده‌آلیسم، از اپیکور، تجربه‌گرایان و ماتریالیست‌های فرانسه استفاده می‌کند. او همچنین دیالکتیک هگل را علیه تجربه‌گرایان و اثبات‌گرایان یا واقع‌گرایی ارسطو را علیه دیالکتیک هگل بکار می‌برد. همینطور در اقتصاد او از پتی، اسمیت و ریکاردو انتقاد می‌کند. اما از پتی، اسمیت و ریکاردو علیه سنپور یا سی (Say) استفاده می‌کند.

از این قرار ریشه‌های فلسفه مارکس یک حقیقت بزرگ را نشان می‌دهند. آنها به دو سطح قسمت می‌شوند. از یکسو، در خلال تحول فکر مارکس هر مرحله مخصوصاً بوسیله یک فیلسوف یا یک مکتب فلسفی نمایش داده می‌شود. از سوی دیگر در خود ساختار اثرهای موسوم به دوره کمال تحول بوجود می‌آید: فلسفه اقتصاد سیاسی را به نقد می‌کشد. اقتصاد سیاسی کلاسیک که در ابتدا عملاً مانند شاخه‌ای از سنت بزرگ تجربه‌گرایی انگلیس نظر می‌رسید اقتصاد سیاسی برهان‌شناس را به نقد می‌کشد. این تقابل با سنت نه یک سیستم کامل بلکه یک فکر باز را نشان می‌دهد که از سکوی تعریف بلندپروازی انتقادی مخصوصاً میدان‌های پژوهش را ترسیم می‌کند.

«وارونگی فلسفه» که محیط دهه ۱۸۴۰ را اشغال می‌کند به معنی نفی هر نوع اندیشه‌ورزی فلسفی نیست، بلکه گسست مارکس با فلسفه نظام‌دار آلمان است. او سیستم را منجر می‌کند و از آن دست می‌کشد تا هر آنچه را که نظرش را جلب می‌کند از آن بیرون کشد. البته، تنها فلسفه بمعنی سنتی مورد بحث نیست. علم بطور کلی، معرفت کلی دیگر نمی‌تواند خود را بعنوان سیستم عام نشان دهند. بنابراین، بازنمایی فلسفه مارکس بعنوان سیستم مثلاً زیر نام ماتریالیسم دیالکتیک بدرستی عملی است که بنابر آن اندیشه مارکس در «مارکسیسم» دفن شده است. مارکس با همه ملاحظه‌کاری‌هایی که نشان داده‌ایم، کوشید درباره طرز کار کلی، یعنی «سیستمی» شیوه تولید سرمایه‌داری بیندیشد. ولی با اینهمه، مسئله این نیست که فکر او سیستم و حتی فکر سیستم را تشکیل می‌دهد. وانگهی نزد مارکس یافتن برخی شرح نظام‌دار درباره آنچه وجود دارد، دشوار است. در واقع فکر نظام‌دار از شرح سیستم - «سیستم طبیعت»، «سیستم فلسفه» و غیره - یعنی از شرح ترکیبی که در آن هر چه مجزا شده با تحلیل بهم پیوند یافته، جدایی ناپذیر است. از این سو تا آن سو، کاپیتال یک اثر تحلیلی است که هرگز پایان یافتنی نیست.

یگانگی فکر مارکس

با اینکه فکر مارکس در سنت فلسفه آلمان فکر نظام‌داری نیست، اما اثرهای مارکس را از یگانگی منبع الهام و اسلوب، حتی اگر این یگانگی مسئله برانگیز (پروبلماتیک) باشد، بی‌بهره نمی‌سازد. مارکس هرگز به اثرش بعنوان سیستم فکر نکرده است. زیرا او می‌اندیشید که زمان سیستم‌ها سپری شده است. از آنجا گاه این نوع مهارت که او بوسیله آن فکر خاص خود را مطرح می‌کند، تا به این اندازه شدید با جدیت و موشکافی که او برای بررسی اقتصاد کلاسیک بکار می‌بندد، مغایرت دارد و ازینرو، بطور ناقص در عمل در ردیف اسلوب ارتقاء داده شده است. بدین ترتیب فضای تفسیرهای بسیار متنوعی گشوده شد که تنوع مارکسیسم‌ها بعنوان تحول خود فکر مارکس به آن گواهی می‌دهد. اثرهای مارکس بنابر سیستم‌های تقابل: تقابل «مارکس جوان» و «مارکس دوره کمال»، تقابل ماتریالیسم و هگل‌گرایی، فلسفه و علم، علم رزمنده و غیره و بسیار بندرت بعنوان دستگاه فکری (پروبلماتیک) خاص او اندیشیده شده است.

بنظر ما با تکیه بر روشی که مارکس سهم خاص خود را در آن دارد، می‌توانیم نظم منطقی را به این حیطة پدیدار که به فکر مارکس تبدیل شده برگردانیم. مسئله عبارت از نفی تضادها میان این یا آن بخش اثرها و گوناگونی داوری‌های متبلور در متن‌هایی که در سراسر زندگی یک انسان رده‌بندی می‌شود، نیست. همچنین مسئله به هیچوجه عبارت از شرح رساله‌ها یا بازگشت به عقب بعنوان «لحظه‌های ضرور» یک دیالکتیک نیست. مارکس در ۱۸۴۵ هگل‌گرایی را به خاطر این نفی کرد که در اثرهای دوره کمال آن را سپری شده و رفع شده یافته بود. خوشبختانه زمان زندگینامه نویسی‌ها گذشته بود. اما مارکس مانند همه فیلسوفان مادیون استواری خواست عقلانیت

کلی در مجموع اثرهایش است. زیرا این عقلانیت کلی بنابر پیوستگی منطقی نتیجه‌ها یا داوری‌های هر یک از بخش‌های ویژه اثرها بیان نمی‌شود، بلکه بنابر دستگاه فکری (پروبلماتیک) بقدر کافی قوی و بقدر کافی به اثبات رسیده در بیان می‌آید تا آنچه ویژه کارش است، با همه روشنی نمودار گردد. این پیوستگی منطقی را در یک عبارت خلاصه می‌کنیم: پایه تئوری مارکس، فرد بعنوان ذهنیت است و هدف کنش سیاسی رهایی فرد، تکمیل استعدادها و برای خود اوست، نه انسان بطور کلی. در این مفهوم مارکس واقعا یک هومانیزست نیست، بلکه بدرستی انسان‌های منفرد با تنوع نیازها و موقعیت‌های‌شان در نظر دارد. هدف هر تحلیل «اقتصادی» نشان دادن افراد بعنوان پایه اقتصاد است. تاریخ شکل‌بندی‌های اقتصادی روشن کردن روند تاریخی است که در خلال آن افراد آزادی عملی، آزادی واقعی را جستجو می‌کنند. سراسر تئوری سیاسی مارکس رد مصرانه اعتماد کردن به «نیروهای تاریخ»، نبرد بخاطر اینکه سرانجام انسان‌ها بتوانند خود تاریخ خود را آگاهانه و فعالانه در مقیاسی که می‌توانند بر حسب عقل عمل کنند، بسازند. حق داریم اینطور ارزش‌یابی کنیم که آنجا مسئله تنها عبارت از کژ فکری به ارث رسیده از قرن روشنگران است. البته نمی‌توان یگانگی طرح و جان‌شین کردن طرح دیگر (مثل اتوپیای افلاطونی مدینه عقل بمثابه یکی از گونه‌های متنوع اتوپیای سوسیالیستی و غیره) را انکار کرد.

انتقاد از اقتصاد سیاسی متوجه یک محور است: تحلیل انتقادی از خودبیگانگی فرد و تخریب توانمندی‌های کارگر. فلسفه سیاسی از یکسو، بر نقد دولت - نقد بس قاعده‌مند که بسیاری از نویسندگان در قرار دادن مارکس میان تئوری پردازان آنارشیسم تردید ندارند و از سوی دیگر، بر مفهوم دمکراسی که در نهایت تا اندازه‌ای نزدیک به الهام‌های روسویی «قرارداد اجتماعی» است، دلالت دارد. سر انجام اینکه کنش رزمی شهروند مارکس چیزی جز موزون کردن این موضوع‌ها نیست. سندهای نگاشته شده مارکس برای انجمن بین‌المللی زحمتکشان، مقاله‌های متعدد انتشار یافته مخصوصا در روزنامه‌های آمریکایی، پژوهش‌ها درباره تاریخ دیپلماتیک که مخصوصا به نبرد برای دفاع از استقلال لهستان اختصاص دارد، جملگی «قطعه‌هایی از اثرها»ی هستند که اندیشه تا اندازه‌ای کامل از دکتربین سیاسی وی بدست می‌دهند.

مسئله اقتصاد و ثروت شناسیک

بنابر سنت، اسلوب نزد مارکس یک اسلوب علمی و بنابراین از حیث اخلاقی خنثی است. مارکس درباره آنچه که هست سخن می‌گوید و جامعه بشری را «بدون زائده بیرونی» در نظر می‌گیرد. سوسیالیسم مارکسیستی سوسیالیسم علمی است، چون از نارضایی اخلاقی حرکت نمی‌کند، بلکه از گرایش‌های اجتماعی واقعا موجود حرکت می‌کند و بنابر موشکافی‌های قانون‌های طبیعت به سلب مالکیت از سلب مالکیت‌کنندگان هدایت می‌شود. البته، مارکس اندرز اسپینوزایی «نه خندیدن، نه گریستن، بلکه درک کردن» را تکرار می‌کند. او توهم‌های اخلاقی کردن و تئوری‌های تسلی‌بخش را رد می‌کند. اسپینوزا می‌گفت: ماهی‌های درشت برای خوردن ماهی‌های

ریز تعیین شده اند. مارکس نزد اقتصاددانان کلاسیک به ارزشیابی شیوه‌ای خام می‌پردازد که آنها با آن قانون‌های شیوه تولید سرمایه‌داری را توضیح می‌دهند. او دریافته بود که آنها هیچ چیز را پنهان نمی‌کنند و به مخفی کردن واقعیت منافع تنگ‌نظرانه در پشت عبارت‌های گزاف ایده‌آلیسم فلسفی نمی‌پردازند. با اینهمه، روش کاپیتال خیلی دور از «روشنی علمی» و عینیت‌گرایی شایسته جامعه‌شناسی است. مارکس کاپیتال را بیشتر بصورت خبرنگار جنگ در نبرد طبقه‌ها نوشت. در صورتی که «مانیفست حزب کمونیست» بدون پیچیدگی از حکومت بورژوازی بمشابه تدارک حکومت طبقه کارگر ستایش می‌کند. این نوع توضیح‌ها تقریباً بکلی در کاپیتال ناپیاد است. در واقع این شیوه تولید سرمایه‌داری از حیث تاریخی سپری شده نیست که بشدت مورد انتقاد قرار گرفته است، بلکه برعکس شیوه تولید سرمایه‌داری در حال پیدایش و انباشت بدوی است که بیشترین نفرت مارکس را برمی‌انگیزد. از این قرار، توضیح‌های دراز درباره نابودی دهقانان خرده‌پای انگلیس "yeomer"ها به آن گواهی می‌دهد. البته، این بسادگی بمعنی علاقه به طبقه‌های اجتماعی وابسته به دوران سپری شده نبود. مارکس همواره به دفاع از انگیزه ایرلندی وفادار می‌ماند. (در صورتی که از دیدگاه قانون‌های تاریخی آنچنان که روایت تاریخ بیانگر آنهاست، ایرلند نمایشگر وضعیتی عقب‌مانده نسبت به انگلیس سرمایه‌داری بود). نسبت به لهستان که در آن هیچ طرحی از جنبش کارگری مدرن بچشم نمی‌خورد، همان برخورد دیده می‌شود. در خصوص نمونه اخیر، می‌توان آن را استقلال اندیشه سیاسی و تاریخی مارکس نسبت به تحلیل «اقتصادی» وی ارزشیابی کرد. البته، این استقلال در چارچوب روایت ماتریالیسم تاریخی قابل توضیح است. بین سیستم مارکسیستی سوسیالیسم علمی و داوری‌های تاریخی و اخلاقی مارکس یک ورطه وجود دارد.

بدین ترتیب، بُعد اخلاقی در تحلیل مارکس جای مرکزی دارد. ارزش‌ها نتیجه ضرورت علمی ناشی از شناخت واقعیت نیستند، بلکه جدولی از قرائت واقعیت اقتصادی فراهم می‌کنند. مراجعه به ارسطو، مخصوصاً به رساله‌های سیاسی و اخلاقی نیکوماک، تقابل اقتصاد (اکونومیک) و ثروت شناسیک (خرماتیسٹیک) که مارکس بسود خود آن را تکرار می‌کند، چیزهای الحاقی نیستند، بلکه قطعه‌های اساسی متن هستند. آنها عمیق‌ترین و بی‌شک اکنونی‌ترین مفهوم خود را به آن می‌دهند. در این صورت، نقد غایت‌شناسی عمومی تئوری (یا علم) با نقد رابطه‌های حقیرانه اجتماعی که در تحلیل نهایی به دزدیدن کار دیگری باز می‌گردد، درهم می‌آمیزد. ازینرو، اخلاق مارکس اخلاق به معنی عادی اصطلاح نیست، زیرا از حاکم خوب که بنابر ساخت عقلی نه قانون اخلاقی شکل گرفته از خرد ناب عملی تعریف می‌شود، سرچشمه نمی‌گیرد، بلکه برعکس با آنچه میشل هانری آن را «پدیدارشناسی زندگی فردی زحمتکشان» می‌نامد، درمی‌آمیزد. از نظر مارکس جدا کردن تئوری شناخت بعنوان علم ساختمانند **architectonique** که در آن می‌توان دیگر حوزه‌های معرفت (اخلاق، سیاست و تاریخ) را به خدمت گرفت، ناممکن است. نقد اقتصاد سیاسی هدف خود می‌داند که در پس «بی‌طرفی» رابطه‌های اجتماعی که خود را مبتنی بر قرارداد می‌نمایند، واقعیت قهر و قدرت را آشکار کند. اعتراض اخلاقی علیه رنج انسان‌ها و

پایه‌های نقد شناخت یگانگی پایداری را نشان می‌دهند. شناخت هرگز از منظر فلان ستاره تابان که شیءها را از مسافت بسیار دور می‌نگرد، نیست. این شناخت، شناخت کلی یزدان از جهانی که آفریده نیست. شناخت «در وضعیت» است، چون همیشه عمل یک یا چند فرد زنده در میان هم‌نوعان‌شان است که در رابطه‌هایی که نخست رابطه‌های بین ذهنیت‌ها هستند، گام نهاده‌اند. می‌توان گفت در روشی که مارکس اثرش را آفرید یک پیش‌انگاری مقدم وجود دارد. او نه از چشم‌انداز «سیستم»، کنار زحمتکش، کنار کسی که شرایط مادی زندگی را می‌آفریند، قرار دارد و سؤال‌های ساده و عقل سلیم را در برابر قانون‌های ابدی علم اقتصادی قرار می‌دهد. چرا باید تولیدکنندگان ثروت فقیرتر شوند در حالی که ثروت‌ها پیوسته انباشته می‌شوند؟ چرا باید مدتی دراز و بشدت کار کرد، در حالیکه ذهن مبتکر انسان‌ها بی‌وقفه ماشین‌هایی می‌آفریند که می‌توانند کار را تحمل ناپذیرتر در مکان‌ها کنند؟ همه این سؤال‌ها مخصوص عصر مارکس نیستند، بلکه با حدت جدیدی در عصر ما مطرح می‌شوند. بنابراین، این سؤال‌های ساده، سؤال‌هایی که خود بخود از زندگی افراد تابع شرایط غیرانسانی بوجود می‌آیند، در نهایت ناپذیرفتنی و نامناسب اعلام شده و به چیزی بیان نکردنی تبدیل شده‌اند.

پس «تغییر دیدگاه» یا پیش‌انگاری دلالت بر این ندارد که شناخت نمی‌تواند حقیقت را نشان دهد، بلکه برعکس، حقیقت می‌تواند با توجه به شرایط واقعی‌اش نشان داده شود. در صورتی که برعکس، شناختی که خود را بصورت صرفاً عینی، خارج از رابطه‌های اجتماعی می‌نمایاند، پرده‌پوشی واقعیت است. به بیان دیگر، شناخت در صورتی می‌تواند به عینیت معین و خصلت مطلق معین برسد که ذهنیت و نسبت‌اش آن را بپذیرد و دربرگیرد. خواهند گفت که این استدلال ساده‌ای است. البته در کارهای انسان هر حقیقت از پیش یک تعهد، یک کنش است. اقتصاددانان آن را خوب می‌دانند. اعلام کاهش ارزش پول یا ترقی این یا آن سند بهادار اثر مسلمی را در پی دارد. هنگامی که ریکاردو اعلام می‌دارد که ترقی مزدها از دید علم اقتصاد وی قابل نکوهش‌اند و مزدها «تابع قانون مفرغی» واقعی‌اند، شاید با حسن نیت به این «حقیقت» اندیشیده است. شاید حتی از خود پرسیده باشد که آیا این استقبال افراطی از منافع خاص روی خصلت حقیقت علمی «بی‌طرفانه»‌اش سایه نمی‌اندازد؟ با اینهمه، نمی‌توان انکار کرد که این «حقیقت» در مقیاسی که وارد بازی تناسب نیروها، بازی انتخاب‌های اخلاقی، اجتماعی یا سیاسی می‌شود در محیط و در کارایی اثر می‌گذارد. اگر مارکس از «اقتصاددانان بورژوا» صحبت می‌کند، این بنابر یک اشتغال خاطر بی‌فایده جدلی نیست. برعکس، ملاحظه می‌کنیم که او با چه تحسینی با نخستین «اقتصاددانان بورژوا» برخورد کرده است. اصطلاح «بورژوا» یک چشم‌انداز و پیش‌فرض‌های تئوریکی را نشان می‌دهد که عینیت، اما تنها عینیت نسبی‌شان را در این چشم‌انداز دارند. همچنین علیرغم منتقل شدن خوشبینی دوره سرمایه‌داری بالنده در پایان قرن مغشوش ما، بما، ملاحظه می‌کنیم که اگر زندگی میلیون‌ها فرد دارای هیچ نوع اهمیتی نیست و این ربطی به علم ناب ندارد، اگر مانند برخی اقتصاددانان معاصر چنین بیندیشیم که بردگی از حیث اقتصادی مؤثر بود و هر چه از حیث اقتصادی مؤثر است می‌تواند برای

جامعه مفید باشد؛ کوتاه سخن اگر فکر کنیم که «قانون‌های اقتصاد» می‌توانند بازگشت به شکل‌های بربرتر استثمار را توجیه کنند. در این صورت اندیشه‌های مارکس بعنوان تصوراتی واهی و ایدئولوژی، عاری از هر خصلت علمی جلوه می‌کند. البته، هواداران مارکس و اقتصاددانان لیبرال ما دیگر نمی‌توانند با اسلوب‌های عینی علمی عادی از تزه‌های‌شان استفاده کنند. در قلمرو علم‌های طبیعت بر پایه تجربه علمی اسلوب‌هایی مورد توجه‌اند که حل و فصل و گزینش «حقیقت‌ها» را ممکن می‌سازند و بدین ترتیب به بحث‌های اندیشه‌های جاوید پایان می‌دهند، اما در علم‌های انسانی، در علم‌های مربوط به هدایت امور بشری نه فقط آزمون‌گری تصدیق مقدم‌تر برای اعتبار بخشیدن است، بلکه علاوه بر این، نتیجه آزمون همواره بطور ذهنی بر حسب منافی که بطور مستقیم وارد شده‌اند، مورد داوری قرار می‌گیرد. ازینرو، هنگامی که کینز تصدیق می‌کند برای ثبات اقتصادی مبادرت به «کشتن ترحم‌آمیز بهره‌بران» صلاح است، مجال مناسبی برای این اندیشیدن است که تر کینز برای بهره‌بران مورد بحث عاری از هر اعتبار علمی است. بعلاوه، کینزگرایی بر حفظ رابطه‌های سرمایه‌داری دلالت دارد. اما در درخواست کارگر، افزایش مزدهای واقعی و کاهش زمان کار خود رابطه سرمایه‌داری زیر سؤال می‌رود. زیرا وجود اضافه ارزش در معرض خطر قرار می‌گیرد. پس این دیگر تعارض عقل با توهم، حقیقت با اشتباه نیست. این تعارض دو قدرت است که هر یک در صورت از میان برداشتن دیگری می‌تواند وجود داشته باشد. بنابراین، در صورتی می‌توان مارکس را درک کرد که این انتخاب اساسی را تنها میان یکی از این دو قدرت نقطه حرکت قرار دهیم. منظور قدرتی است که بسیار ضعیف و تهیدست است، اما در عین حال از نظر او قدرت حامل آینده است.

اخلاق مارکس را نمی‌توان به مسئله توجیه اعتراض تقلیل داد. این اخلاق نخست خواستار رهایی همه استعدادهایی است که در فرد وجود دارند. کمونیسم از نظر مارکس مرحله تاریخی است که در آن آزادی هر کس شرط آزادی همه است. و آزادی فرد نخست امکان بروز خلاقیت نهان در فرد، امکان برآوردن نه فقط نیازهای مادی وی، بلکه همچنین برآوردن نیاز روحی اوست که مارکس آن را «انسان غنی از نیاز» می‌نامد. این «ایده آل» (یا این «اتوپیا») که در نفس خود اندیشیده شده، چندان بی سابقه نیست. در واقع، در علم اخلاق ارسطو حق مطلب بنحوی ادا شده است: خردمندی که از دغدغه‌های مادی رهایی یافته می‌تواند بتمامی به فعالیت فلسفی که حاکم خوب را می‌پروراند، بپردازد. آنچه مارکس زیر نام کمونیسم پیشنهاد می‌کند، مکتب **Scholé** برای همه است. بعقیده ارسطو، همانطور، بعقیده همه فیلسوفان پیش از مارکس، ایده آل ذهنی به نخبه اختصاص دارد. مفهوم آن اینست که شادی‌های روح برای اکثریت انسان‌ها که به بردگی حقوق و واقعیت تن داده‌اند، دست نیافتنی است. بشکله‌های عسلی که تاریخ فلسفه بما اعطا کرده اغلب با چند قاشق از قطران توجیه کننده بردگی یا نابرابری طبیعی بین زحمتکشانش دستی و نخبگان فکری فاسد شده است. بدنامی مارکس در این است که او آنچه را که فیلسوفان (با هنرمندان) برای خویش می‌خواهند، برای همه مطالبه می‌کند.

اهمیت تفسیر

می‌توان به تفسیر بسیار ذهنی ما یا اقتباس‌ها از پدیدارشناسی میشل هانری ایراد گرفت، درست مانند الستر یا مارکسیست‌های تحلیلی انکار نمی‌کنیم که سهمی از بازسازی مارکس در پیش‌انگاری‌های تفسیری ما وجود دارد. برخی تصدیق‌های ما برای کسی که زمان را برای سنجش بغرنجی و عرصه‌های احتمال‌هایی که بوسیله متن‌ها و کنش مارکس گشوده می‌شود در نظر نمی‌گیرد، بصورت تناقض‌های ناب جلوه می‌کند. در خاتمه مایلیم دلستگی اثرمان را به مفهومی که در آن کانت از دلستگی به عقل صحبت می‌کند، نشان دهیم. نتیجه ممکن قرائت مارکس که پایه ذهنی عینی‌تی را که میشل هانری از آن سخن می‌گوید، پیوند می‌دهد، کدامست؟

فلسفه می‌تواند بی‌هدف گوهر خاص خود را نشخوار کند و در توضیح، توضیح توضیح و توضیح توضیح توضیح ناپدید گردد. مسئله عبارت از مفهومی است که می‌توان به فلسفه مارکس داد. یگانه سنجه‌ای که می‌تواند دارای ارزش باشد، سنجه پراتیک است. مسئله حقیقت تفسیر مارکس مسئله نظری نیست، بلکه بنابر تفسیر تز دوم فویرباخ می‌توان گفت مسئله عملی است. اگر فلسفه‌ای وجود دارد که اهمیت عملی تاریخی چشمگیری داشته است، با قطعیت می‌توان گفت که این فلسفه مارکس است. با اینهمه، بنظر می‌رسد که این تأثیر دستکم در وهله نخست اندیشه فلسفه «راهنمای عمل» را رد می‌کند. هانا آرنست از مارکس بخاطر درک تاریخ بمثابه یک ساخت انتقاد می‌کند و فاجعه‌های سوسیالیسم «واقعا موجود» را در این دریافت مبنایی می‌بیند. این یک نمونه از میان بسیاری نمونه‌های دیگر تحلیل‌های ایده‌آلیستی است که تحول تاریخی قرن بیستم را به چند نکته از دکترین یک فلسفه بسیار کم مطالعه شده مبتنی می‌سازد. برعکس، ما بر این باوریم که فایده مارکس امروز در این است که می‌تواند قرائت انتقادی مارکسیسم قرن ۲۰ را تشکیل دهد که با آن می‌توان عبارت به عبارت آن را سنجید.

در جای نخست، ما می‌توانیم در برابر مارکسیسمی که «دترمینیسم‌های اجتماعی» خارجی را مقابل افراد قرار می‌دهد، فعالیت طبیعی و مستقل افراد تولیدکننده این «دترمینیسم‌های اجتماعی» را قرار دهیم. بنابراین، در برابر فن‌سالاران آینده درخشان می‌توان فعالیت افراد یا عبارات دیگر، شعار قدیمی مارکس را که می‌گوید: «رهایی زحمتکشان کار خود زحمتکشان است» قرار داد. و نیز می‌توان در برابر کارشناسان «خودآگاه طبقاتی»، «خودآگاه متداول»، خودآگاهی را که الزاما بازتاب و بازتاب بازتاب نیست، بلکه نخست خودآگاهی است که از فقر و رنج پدیدار می‌گردد، قرار داد. «تاریخ انقلاب فرانسه» میشله را بگشاییم و قطعه اختصاص یافته به جشن فدراسیون ۱۴ ژوئیه ۱۷۹۰ را بخوانیم. در آن کار خودآگاه «توده‌ها»، خودآگاه دهقانان، مسافرخانه‌چی‌ها، سربازان پیر بدون درآمد، ملوان ۸۰ ساله یا کودکانی را که برای کارهای شبانه وسیله‌های روشنایی را حمل می‌کنند، می‌یابیم. میشله در برابر ترس‌های

اشراف و گفتمان‌های ژاکوبین‌ها «غریزه مسلم مردم» را قرار می‌دهد. این خودآگاه و نیمه ناآگاه راهش را در ساده‌ترین فعالیت باز می‌کند. «تاریخ انقلاب روسیه» تروتسکی را بگشاییم. همان جنبش را در روزهای فوریه ۱۹۱۷ می‌یابیم. این دو نویسنده بزرگ انقلاب از دترمینیسم‌های اجتماعی و نقش اندیشه‌ها و ایدئولوژی پردازان و اهمیتی که باید برای شکل‌های زندگی سیاسی قایل بود، غافل نبودند. آنها نسبت به ساختارها نیز بی‌توجه نبودند. اما یکی چون دیگری تاریخ را در آنچه که ذات آن است، بعنوان فعالیت افراد «عادی»، بعنوان فعالیتی که در شرایط مفروض انجام می‌گیرد و در نهایت فرد زنده را «دایر مدار خویش» می‌سازد، درک می‌کردند. ساختارهای اقتصادی، دترمینیسم‌های اجتماعی، قانون‌های تاریخ شرح جزئی مفیدی بدست می‌دهند و خلاصه کردن جنبش کلی را ممکن می‌سازند. البته آنها چیزی را بیان نمی‌کنند، یا با اینهمه، دستکم فقط توضیح می‌دهند که به واقعیت حقیقی‌شان بازگردانده شده‌اند، یا بعبارت بهتر غیرواقعی بودن آنها، غیر واقعی بودن نام‌های کلی قدرت‌های شخصی افرادی است که به تنهایی واقعا فعال هستند.

در جای دوم، اگر مارکس را از ادعاهای علم و بطریق اولی از علم کلی یا آنچه که علم بر هدف‌های «فن‌پردازان» و «تولیدکنندگان» دلالت دارد، وارهانیم، اگر اثر مارکس را در جای واقعی آن، جای نقد اجتماعی و نقد علم‌های اجتماعی قرار دهیم و بدین ترتیب اگر بعد اخلاقی‌اش را به او بازگردانیم، در اینصورت می‌توان استقلال را به کنش سیاسی بازگرداند. مارکسیسمی که خود را بعنوان علم و راهنمای عمل نشان می‌دهد باید در یک حزب سیاسی «مارکسیستی» که برنامه، ساختار، شکل‌های فعالیت مبارزان سیاسی‌اش بصورت نتیجه‌های منطقی تئوری مارکسیستی اندیشیده شده‌اند، بروز پیدا کند. هنگامی که چنین حزبی قدرت کسب می‌کند، گرایش آن هنوز فراتر از اینهاست. و آن استفاده از مارکسیسم نه فقط برای معین کردن خط‌های عمده برنامه سیاسی، بلکه همچنین آگاهی از اینکه چگونه نیشکر می‌کارند و چگونه اپرای ملی را سازمان می‌دهند. ما با نتیجه‌های مخرب این «سیاست علمی» که البته تنها منحصر به مارکسیست‌ها نیست خوب آشناییم. توسعه برق‌آسای اقتصادگرایی در سیاست معاصر چهره دیگری از چنان سیاست است. حتی هنگامی که مارکس در تدارک برنامه‌های سیاسی شرکت داشت، این برنامه‌ها ضرورتاً از تحلیل تئوریک نتیجه‌گیری نشده بود. در این خصوص، مسئله عبارت از برنامه‌های عمل کوتاه مدت بود که بسیاری از موردهای متعدد آن در جامعه‌های پیشرفته سرمایه‌داری قرن ۲۰ تحقق یافته‌اند. اما مارکس بطور اساسی همواره طبخ‌های مسئله‌ها را در دیگر‌های آینده رد می‌کرد. شاخص‌هایی که او بجا گذاشت، فرمول‌های عام («تولیدکنندگان متحد») یا شاخص‌های منفی هستند. ازینرو، بنظر می‌رسد، انتقاد مارکس با سیاست‌های متعدد علمی سازگار است. این انتقاد برخی قاعده‌ها، اصل‌های اخلاقی معین و مسئله‌گزارایی را مشخص می‌سازد که دست یازیدن به تحلیل مشخص موقعیت‌ها را ممکن می‌سازند؛ اما قاعده‌های عمل را بدست نمی‌دهند. درک درست در صورتی است که کنش سیاسی مارکس را که ممیزه آن دقت بسیار زیاد پژوهش در جنبش واقعی کارگری و ناچیز شمردن اصول پرستی است، بررسی کنیم.

بطور اساسی قرائت ما از مارکس با توجه به بازگرداندن جایگاه او در فلسفه و ساختن عنصر نهایی و تجزیه ناپذیر تمام تئوری از «فرد زنده» موضعگیری در زمینه بازخوانی سیاست مارکس است و این ایجاب می کند که در گنجانیدن مجموع گزاره های متضاد در یک پیوستگی منطقی نادرست تلاش نوزیم و در امکان هایی دست به انتخاب زیم که اثر مارکس بمشابه یک رمان بلند ناتمام و نیز موضعگیری های معین صریح خود مارکس بروی ما گشوده است. در این صورت برخی اثرها که اساسی بنظر می رسند، فایده کمتر، فایده تاریخی، اما نه فایده کنونی را نشان می دهند. گزاره های مانیفست دایر بر اینکه انقلاب بورژوایی در آلمان مقدمه بی میانجی انقلاب پرولتری خواهد بود، آشکارا جزو این دسته اند. در مورد تصدیق های کلی درباره «دیکتاتوری پرولتاریا» که از سوی دیگر می آموزد که شکل آن جمهوری دمکراتیک خواهد بود، به یقین همین حکم جاری است. (۶) کلی تر می توان گفت که همه آنچه که در نوشته های مارکس فلسفه سیاسی مشترک مارکسیسم را تشکیل می دهد یا وسیعاً کهنه و یا بنابر تجربه تاریخی باطل شده است. اما مارکس می تواند بشرط بازگشت به قشر بنیادی تر تئوریک، انتخاب فرد زنده بعنوان اساسی ترین واقعیت و انتقاد بنیادی از بت وارگی اقتصاد در فرمولبندی فلسفه سیاسی رهایی بخش سازگار با عصر ما بسیار مؤثر باشد.

بی نوشت ها

1. Voir Idéologie Allemande I Feuerbach (PL 3 page 1055).
2. Idéologie Allemande PL 3 page 1056
3. Critique de l'Economie Politique PL 1 page 301-302
4. Notes critiques sur le raité d'économie politique de Wagner PL 2 page 1533.

۵- بنگرید به کتاب دنیس لوکومیت: مارکس و بارون هولباخ
۶- برنامه سیاسی در مانیفست هنوز افشاگر است. برخی سنجه ها همه جا در کشورهای پیشرفته کم بکار برده می شوند: مانند سنجه شماره ۲ که مالیات بر درآمد شدت تصاعدی، سنجه شماره ۱۰ آموزش و پرورش رایگان و اجباری برای همه کودکان را می طلبد. سنجه های دیگر بطور جزئی در زمان های مختلف تاریخ مدرن بکار برده شده اند. افزایش صنعت های ملی و قابل کشت کردن زمین های بایر (شماره ۷) جزو زرادخانه سیاست های نمونه **New deal** است. همه سیاست کینز عبارت از استفاده از دخالت دولت در سیاست پولی و توزیع اعتبارها برای برانگیختن تقاضا (شماره ۵) بوده است؛ ملی کردن راههای آهن و بیشتر شرکتهای هوانوردی و ارتباط های دور به برنامه شماره ۶ استحکام بخشیده اند.

کتاب شناسی

اثرهای مارکس

متن‌های مارکس اغلب از ویرایش ماکسیمیلین روبل در مجموعه پله‌ایاد **Pleiade** ذکر شده‌اند. این ویرایش کامل نیست؛ زیرا دستنوشته‌ها عملاً بطور گسترده معرفی نشده‌اند. ماکسیمیلین روبل آنها را با جدا کردن واگویی‌ها از میان دستنوشته‌های مختلف انتخاب کرده است (مثلاً در «ایدئولوژی آلمانی») بخشی که به بوئر اختصاص داده شده بریده شده است؛ زیرا از بوئر در «خانواده مقدس» انتقاد شده است). برخی انتخاب‌های روبل مانند گزینه بخش‌های مستند و آماری اثر که به پیوست کتاب اول کاپیتال بازگشت داده شده بسیار بحث‌انگیز است. در عوض نقدهای میشل هانری که مستقیماً به تفسیر اثر مارکس بازمی‌گردد، در این زمینه بسیار مناسب‌اند. بنابراین، این ویرایش که مجهز به دستگاه مناسب انتقاد و مقدمه‌های برجسته است، ویرایشی کاربردی‌تر است. با وانمود نکردن خود بعنوان یک اثر کامل و یک سیستم مهار شده نشان می‌دهد که کاری ناتمام مانده است. سرانجام اینکه این ویرایش از ستایشگری که در سایر ویرایش‌های مارکس فراوان است، می‌پرهیزد.

نقل قول‌های بدون نام نویسنده از مارکس است. متن‌هایی که در **ویرایش روبل** با **PL** ذکر شده‌اند شماره جلد را در پی دارند (۱) برای نوشته‌های اقتصادی که در زندگی مارکس انتشار یافته‌اند، (۲) برای نوشته‌های «اقتصادی» که دستنوشته باقی مانده‌اند، (۳) برای نوشته‌های فلسفه که دوره ۱۸۴۷ - ۱۸۴۱ را دربر می‌گیرند. هر بار که ممکن بود، فصل و بخش را ذکر کرده‌ایم. برای مراجعه به کاپیتال ما کتاب، بخش (با عدد‌های رومی) و فصل (با عدد‌های رومی) را ارائه کرده‌ایم. متن‌های ذکر شده در ویرایش «انتشارات سوسیال» با **ES** و سال انتشار آن را ذکر کرده‌ایم. همچنین بنا به ضرورت از مجموعه‌های موضوعی مقاله‌ها و نامه‌هایی که توسط ویراستاران مختلف انتشار یافت، استفاده کرده‌ایم: جنبش کارگری فرانسه،

سندیکالیسم، حزب طبقاتی (۱)، سوسیال دمکراسی آلمان، بحران، چین، روسیه (۲).
و سرانجام باید خاطر نشان کرد که قرائت «صورتجلسه های رسمی» گردهمایی های
L`AIT (۳) به درک برخی نکته های قطعی فکر مارکس کمک می کند.

1. Traduction/introduction de Roger Dangeville - Maspéro 1974, 2, vol., 1974-2 vol., 1973- 4 vol.
2. Introduction, traduction et notes Roger Dangeville- UGE 10/18 1975, 1978, 1973 et 1974
3. Procès verbaux de PAIT - Editions de Moscou 1974 (6 volumes) - Voir aussi *La Première Internationale* textes publiés par Christian Labrande UGE- 10/18 1976.

Ouvrages cités ou consultés.

ALFERI (Pierre) : Guillaume d'Occam, le singulier. (Minuit 1989)

ALTHUSSER (Louis) : Pour Marx (Maspero 1972) - Philosophie et philosophie spontanée des savants (Maspero 1967 -1974) - Lénine et la philosophie (Maspero. Petite collection 1972) - Réponse à John Lewis (Maspero 1973) - Eléments d'autocritique (« Analyse » - Hachette littérature - 1974) - Positions (Editions Sociales 1976) - Sur la philosophie (Gallimard- Collection « l'Infini » - 1994)

ALTHUSSER (L.) ej; aMi : Lire le Capital (4 volumes -Maspero Petite collection)

ANDERSON (Perry) : Sur le marxisme occidental Traduit de l'anglais par Dominique Letellier et Serge Niemetz (Maspero - Petite collection 1977)

ANDREANI (Tony) : De la société à l'histoire - T. 1 : Les concepts communs à toute société - T. 2 : Les concepts transhistoriques. (Méridien- Klincksieck 1989)

ARENDT (Hannah) : La crise de la culture (Gallimard - Folio 1989)

ARISTOTE : Métaphysique - Traduit par J.Tricot (Volume 1 livres A-Z Volume 2

AUBENQUE (Pierre) : Le problème de livres H-N VRIN 1991)- Ethique de Nicomaque. (tradTricot - VRIN) - Les Politiques. Traduction Pellegrin. (Garnier- Flammarion) l'être chez Aristote (PUF Quadrige 1991)

BALIBAR (Etienne) : La philosophie de Marx (La Découverte - Repères 1993)

BERGER (Claude) : Marx, l'association, l'anti-Lénine. Vers l'abolition du salariat. (Payot 1974)

BERTRAND (Michèle) : Le statut de la religion chez Marx et Engels (Editions sociales -Collection « Problèmes » 1979)

BIDET (Jacques) : Théorie de la modernité *suivi de* Marx et le marché. (PUF 1990)

BOURGEOIS (Bernard) : Etudes hégéliennes. Raison & décision (PUF 1992) - La pensée politique de Hegel. (PUF 1992)

BRAUDEL (Fernand) : Civilisation matérielle, Economie, Capitalisme - 1. Les structures du quotidien. 2. Les Jeux de l'échange. 3. Le temps du monde (Armand Colin 1979) - La dynamique du capitalisme. (Flammarion - Collection « Champs ». 1985)

CHATELET (François) : Hegel (Le Seuil - 1969)

CICERON : De fato (in « Les Stoïciens » La Pléiade- Gallimard)

COLLETTI (Lucio) : Le marxisme et Hegel - Traduit de l'italien par Jean-Claude Biette et Christian Gauchet (Champ libre 1976)

DALLEMAGNE (Jean-Luc) : L'inflation capitaliste. (Maspero 1972 - CoL Critiques de l'économie politique)

DELLA VOLPE (Galvano) : Critique de l'idéologie contemporaine -

Traduit de l'italien par P. Méthais (PUF - Coll. philosophie d'aujourd'hui 1976) - Rousseau et Marx *et autres écrits*. Traduit de l'italien par R. Paris (Grasset 1974)

DERRIDA (Jacques) : Spectres de Marx (Galilée 1993)

DOBBS (Maurice), SWEEZY (Paul M.) g£ qj& : Du féodalisme au capitalisme Problèmes de la transition. (Maspero. Petite Collection 2 vol. 1976)

DUMENIL (Gérard) : Marx et Keynes face à la crise (Economica 1980)

DUHEM (Pierre) : La théorie physique - Sa structure - Son objet (réédition Vrin 1989)

DT IRF.T (Jean) : Le marxisme et les crises (Gallimard 1933 - Réimpression fac similé)

ELSTER (Jon) : Karl Marx : Une interprétation analytique. Traduit de l'anglais par P.E. Dauzat (PUF 1989)

ENGELS (Friedrich) : L'anti-Dùhring. M.E. Dùhring bouleverse la science (Editions sociales 1977 - Trad. de Bottigelli) - L'origine de la famille de propriété privée et de l'E'tat (Ed. sociales 1972 - Trad. de J. Stem) - Dialectique de la nature (Ed. Sociales 1968 - Trad. Bottigelli) - Ludwig Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande (Ed. sociales 1966 - Trad. de G. Badia) - Théorie de la violence (Choix de textes présentés par G. Mury (UGE 1972) - La guerre des paysans en Allemagne (Ed. Sociales 1974 - Trad. Bottigelli)

FAUSTO (Ruy) : Marx : Logique et Politique (Publisud1986)

FEUERBACH (Ludwig) : Manifestes philosophiques. Oeuvres choisies par Louis Althusser (UGE 10/18)

FOUGEYROLLAS (Pierre) : Contre Lévi-Strauss, Lacan et Althusser (Savelli 1976) - La révolution prolétarienne et les impasses petites bourgeoises (Anthropos 1976) - Sciences sociales et marxisme (Payot 1979) - Les processus sociaux contemporains (Payot 1980)

GILL (Louis) : L'économie capitaliste : une analyse marxiste (2 vol. Presses

Socialistes Internationales - Québec 1979) - Economie mondiale et impérialisme (Boréal Express - Montréal 1983)

HABERMAS (Jürgen) : Après Marx . Trad. de l'allemand par J.R. Ladmiral et Marc B. De Launay (Fayard 1985) - La technique et la science comme « idéologie ». Trad. de l'allemand par J.R. Ladmiral (Gallimard 1973 - Réédition « Tel ») - Connaissance et intérêt. (Trad de l'allemand par G. Cléménçon Gallimard 1976 - Réédition « Tel »)

HEGEL (GWF) : La phénoménologie de l'esprit. Trad. par Jean-Pierre Lefebvre (Aubier 1991) - Encyclopédie de sciences philosophiques en abrégé. Trad. par M. de Gandillac. - La raison dans l'histoire. Trad. par K Papaioannou. Pion 1965 - Principes de la philosophie du droit Trad. par A. Kaan (NRF Gallimard. 1940. Réédition « Idées ») - Les orbites des planètes. Trad. F. de Gandt (Vrin 1979) - La différence entre les systèmes philosophiques de Fichte et de Schelling. Trad. par B. Gilson (Vrin 1986)

HELLER (Agnes) : La théorie des besoins chez Marx (UGE 1978)

HELLER (Agnes) & FEHER (Ferenc) : Marxisme & démocratie. Au delà du socialisme réel. (Maspéro. Petite collection 1981)

HENRY (Michel) : Marx -Tome 1 : Une philosophie de la réalité -Tome 2 : Une philosophie de l'économie (Gallimard 1976 - Réédition « Tel »)

HOBBES (Thomas) : Léviathan - (Edition anglaise: Penguin Classics London 1983- Trad. Fr. Tricaud Sirey 1983)

HOTTOIS & (dir.) : Évaluer la technique (Jean VRIN 1988)

HYPOLITE (Jean) : Introduction à la philosophie de l'histoire de Hegel (Marcel Rivière 1968)

JAKUBOWSKY (Franz) : Les superstructures idéologiques dans la conception matérialiste de l'histoire. Traduit de l'allemand par Jean-Marie Brohm (EDI 1971)

KANT (E.) : Critique de la Raison Pure (in Oeuvres - Edition de la Pléiade)

KEYNES (John Meynard) : Théorie générale de l'emploi, de l'intérêt et de la monnaie. Trad. de l'anglais par J. de Largentaye. (Petite collection Payot 1979)

KOJEVE (Alexandre) : L'idée de déterminisme dans la physique classique et dans la physique moderne - (Réédition « Livre de Poche -Essais » 1990) - Introduction à la lecture de Hegel (Nrf Gallimard 1980)

KORSCH (Karl) : Marxisme et philosophie - Trad. de l'allemand par C. Orsoni (Minuit 1964) - L'anti-Kautsky (La conception matérialiste de l'histoire). Trad. de l'allemand par A. Marchadier - (Champ Libre 1973)

KOSIK (Karel) : La dialectique du concret Traduction de Roger Dangeville (Les

éditions de la passion 1988)

LABICA (Georges) : La statut marxiste de la philosophie (Editions « Complexes » - PUF 1976) - Marx : les thèses sur Feuerbach (PUF 1987)

LE MOIGNE (Jean-Louis) : La modélisation des systèmes complexes. (Dunod 1990)

LECQMPTE (Didier) : Marx et le baron d'Holbach (PUF 1983)

LEIBNIZ : Discours de métaphysique (VRIN) - Nouveaux essais sur l'entendement humain. (Garnier-Flammarion 1990) - Essais de théodicée (Garnier-Flammarion - 1969)

LENINE (V.I.) : **Que faire ?** (In Oeuvres Choieses en 3 volumes -

Editions du progrès) - Les trois sources et trois parties constitutives du marxisme, (id.) - Cahiers Philosophiques (Editions Sociales 1973) - Matérialisme et empiriocriticisme (Editions du progrès - Moscou 1970)

LINDENBERG (Danifl) : Le marxisme introuvable. (Calmann-Lévy 1975 - Réédition UGE 10/18 1979)

LIPIETZ (AlftW) : Le monde enchanté - De la valeur à l'envol inflationniste. (« Economie et socialisme » La découverte/Maspéro 1983)

LITTLE (David) : Scientific Marx (University of Minnesota Press - 1986)

LUCRECE : De Rerum Natura (Les Belles Lettres - Trad. Emoult)

LUKACS (Georgl) : La pensée de Lénine. Trad. de l'allemand par J.-M. Brohm et B. Frankael (Bibliothèque Médiations - Denoël-Gonthier 1972) - Histoire et Conscience de classe (Trad. K. Axelos et J. Bois -Minuit 1960)

MACHEREY (Pierre) : Hegel ou Spinoza (La Découverte 1990)

MANDEL (Ernest) : Traité d'économie marxiste (Julliard 1962 - 4 vol UGE 10/18 1962) - Le troisième âge du capitalisme (3 volumes UGE 10/18 1976) - La formation de la pensée économique de Karl Marx (Collection « Textes à l'appui » Maspéro 1967)

MATTICK (Paul) : Marx et Keynes (Les limites de l'économie mixte). Trad. de l'anglais par Serge Bricianer (Gallimard NRF 1972) - Crises et théorie de crises. Trad. de l'allemand avec le concours de S. Bricianer (Editions Champ libre 1974) - Le marxisme hier aujourd'hui et demain. Trad. par Cl. Orsoni. (Spartacus 1983)

MOLNAR (Miklos) : Marx, Engels et la politique internationale (Gallimard 1975)

NACCACHE (Bernard) : Marx, critique de Darwin (Vrin 1980)

NOVACK (Georgl) : The origins of materialism (Pathfinder Press - New York 3 «

édition 1972) - Polemics in marxist philosophy (Monad Press New York 1978)

QCCAM (Guillaume d*) : Somme de logique - Première partie. Traduit du latin par Joël Biard (Edition bilingue TER 1988)

OMEDO (Raul) : Le statut théorique de la philosophie marxiste (Thèse de doctorat de 3e cycle - Ecole pratique des Hautes Etudes 1979)

PAPAIOANNOU (Kostas) : De Marx et des marxistes. (Gallimard Bibliothèque des Idées)

PLEKHANOV (Georges) : Oeuvres philosophiques (2 volumes traduits par Jean & Lucia Cathala - Editions du progrès- Moscou)

POINCARÉ (Henri) : Dernières pensées (Flammarion 1913)

POLANYI (Karl) : La grande transformation (NRF Gallimard)

POLITZER (Georges) : Principes élémentaires de Philosophie (Editions sociales 1973)

PRIGOGINE (Ilya) & STENGERS (Isabelle) : Entre le temps et l'éternité. (Flammarion - « Champs »)

ROUSSEAS (Stephen) : Capitalisme et catastrophe - Etude critique des limites du capitalisme. Trad de l'anglais par J. Toumier. (Economica 1979)

RTAZANOV (David) : Marx et Engels (Conférences faites au cours de Marxisme près l'académie socialiste en 1922). Traduit du russe. (Anthropos 1974)

RICARDO (David) : Des principes de l'économie politique et de l'impôt Traduit de l'anglais par P.Constancio et AFonteyraud (Flammarion- Collection « Champs » 1977)

SCHUMPETER (J.A.) : Histoire de l'analyse économique. 3 volumes trad sous la direction de Jean-Claude Casanova (NRF Gallimard 1983)

SOUVARINE (Boris) : L'observateur des deux mondes (Editions de la Différence 1982) - Staline. Aperçu historique du bolchevisme. (Réédition « Champ libre » 1977)

SPJNQZA, : Oeuvres. 4 volumes. Traduction Appuhn (Garnier-Flammarion)

STIRNER (Max) : L'unique et sa propriété (Edition S.L.I.M Paris 1948)

TIMPANARQ (Sebastiano) : Sul matérialisme. (Nistra-Lischi - Pisa 1970)

THOM (René) : Prédire n'est pas expliquer (entretiens avec Emile Noël - Champs Flammarion)

THUILLIER (Pierre) : « La correspondance Darwin-Marx : la fin d'une légende » in

« Darwin & Cie) » (Éditions Complexe 1981)

VADEE (Michel) : Marx, penseur du possible. (Méridien-Khncsieck 1992)

VAN BERTALANFFY (Ludwig) : Théorie générale des systèmes. Trad. de l'anglais par J.B. Chabrol (Bordas 1973)

WEIL jÉriç) : Hegel et l'État. (Vrin 1974)

Articles cités ou consultés

BOLLACK (Mayotte) : La déviation et le plaisir chez Lucrèce in *E´tudes sur l'épicurisme antique 1* (Cahiers de Philologie - Publiés par l'Université de Lille III - 1976)

4 BOURGEOIS (Bernard) : Le « noyau rationnel » hégélien dans la pensée de Marx. (Actuel Marx n° 13 1993)

DEHAN (Philippe) : Le jeune Marx et Epicure. (Revue de l'OURS n°139 03/ 1983)

GQUGH (Ian) : La théorie du travail productif et improductif chez Marx. (Critiques de l'économie politique n°19 -Janvier-Mars 1975)

HENRY (Michel) : Sur la crise du marxisme : la mort à deux visages (Les E´tudes Philosophiques Janvier-Mars 1992)

HERLAND (Michel) : Marx et Keynes (« Les Temps Modernes » n°440 Novembre 1983)

KOGA (Eisaburo) : Problèmes théoriques de l'organisation des classes et du travail productif. (Critiques de l'économie politique n°10 -Janvier-Mars 1973)

LECERCLE (Jean-Jacques) : L'individualisme méthodologique et la question du langage : une lecture de Elster. (Actuel Marx n°7 1990)

LEFEBVRE (Jean-Pierre) : La langue de Marx (Philosophie n°31 - été 1991)

LOWY (Michel) : Objectivité et point de vue de classe dans les sciences sociales. (Critiques de l'économie politique n°19 -Janvier-Mars 1975)

MARKUS (György) : Le paradigme marxien de la production et l'herméneutique. (Actuel Marx n°4 1988)

RODRIGQ (Pierre) : Marx et la phénoménologie: besoin, richesse et forme-

valeur. (Les Études Philosophiques Janvier-Mars 1992) - Le philosophe, le trésor et la source. Marx l'économie et le *De anima* d'Aristote. (Philosophie n°31 - été 1991)

ROEMER (J.E.) : Une théorie générale de l'exploitation et des classes. (Actuel Marx n°7 -1990)

RUBEL (MaKJyirifàpn) : Marx à la rencontre de Spinoza (Cahiers Spinoza n°1 Été 1977) - Introductions à l'édition des oeuvres de Marx - Volumes I et II : Économie - Volume III : Philosophie - Volume IV : Politique (I).

TERESTCHENKO (Michel) : Marx et l'ontologie de la vie selon Michel Henry. (Les Études Philosophiques Janvier-Mars 1992)

TEXIER (Jacques) : Marx et la démocratie. Premiers parcours. (Actuel Marx n°12 1993)

Ouvrages cités ou consultés.

ALFERI (Pierre) : Guillaume d'Occam, le singulier. (Minuit 1989)

ALTHUSSER (Louis) : Pour Marx (Maspero 1972) - Philosophie et philosophie spontanée des savants (Maspero 1967 -1974) - Lénine et la philosophie (Maspero. Petite collection 1972) - Réponse à John Lewis (Maspero 1973) - Éléments d'autocritique (« Analyse » - Hachette littérature - 1974) - Positions (Editions Sociales 1976) - Sur la philosophie (Gallimard- Collection « l'Infini » - 1994)

ALTHUSSER (L.) ej; aMi : Lire le Capital (4 volumes -Maspero Petite collection)

ANDERSON (Perry) : Sur le marxisme occidental Traduit de l'anglais par Dominique Letellier et Serge Niemetz (Maspero - Petite collection 1977)

ANDREANI (Tony) : De la société à l'histoire - T. 1 : Les concepts communs à toute société - T. 2 : Les concepts transhistoriques. (Méridien- Klincksieck 1989)

ARENDT (Hannah) : La crise de la culture (Gallimard - Folio 1989)

ARISTOTE : Métaphysique - Traduit par J.Tricot (Volume 1 livres A-Z Volume 2

AUBENQUE (Pierre) : Le problème de livres H-N VRIN 1991)- Ethique de Nicomaque. (tradTricot - VRIN) - Les Politiques. Traduction Pellegrin. (Garnier- Flammarion) l'être chez Aristote (PUF Quadrige 1991)

- BALIBAR (Etienne) : La philosophie de Marx (La Découverte - Repères 1993)
- BERGER (Claude) : Marx, l'association, l'anti-Lénine. Vers l'abolition du salariat. (Payot 1974)
- BERTRAND (Michèle) : Le statut de la religion chez Marx et Engels (Editions sociales -Collection « Problèmes » 1979)
- BIDET (Jacques) : Théorie de la modernité *suivi de* Marx et le marché. (PUF 1990)
- BOURGEOIS (Bernard) : Etudes hégéliennes. Raison & décision (PUF 1992) - La pensée politique de Hegel. (PUF 1992)
- BRAUDEL (Fernand) : Civilisation matérielle, Economie, Capitalisme - 1. Les structures du quotidien. 2. Les Jeux de l'échange. 3. Le temps du monde (Armand Colin 1979) - La dynamique du capitalisme. (Flammarion - Collection « Champs ». 1985)
- CHATELET (François) : Hegel (Le Seuil - 1969)
- CICERON : De fato (in « Les Stoïciens » La Pléiade- Gallimard)
- COLLETTI (Lucio) : Le marxisme et Hegel - Traduit de l'italien par Jean-Claude Biette et Christian Gauchet (Champ libre 1976)
- DALLEMAGNE (Jean-Luc) : L'inflation capitaliste. (Maspero 1972 - CoL Critiques de l'économie politique)
- DELLA VOLPE (Galvano) : Critique de l'idéologie contemporaine - Traduit de l'italien par P. Méthais (PUF - Coll. philosophie d'aujourd'hui 1976) - Rousseau et Marx *et autres écrits*. Traduit de l'italien par R. Paris (Grasset 1974)
- DERRIDA (Jacques) : Spectres de Marx (Galilée 1993)
- DOBBS (Maurice), SWEEZY (Paul M.) g£ qj& : Du féodalisme au capitalisme Problèmes de la transition. (Maspero. Petite Collection 2 vol. 1976)
- DUMENIL (Gérard) : Marx et Keynes face à la crise (Economica 1980)
- DUHEM (Pierre) : La théorie physique - Sa structure - Son objet (réédition Vrin 1989)
- DT IRF.T (Jean) : Le marxisme et les crises (Gallimard 1933 - Réimpression fac similé)
- ELSTER (Jon) : Karl Marx : Une interprétation analytique. Traduit de l'anglais par P.E. Dauzat (PUF 1989)

ENGELS (Friedrich) : L'anti-Dühring. M.E. Dühring bouleverse la science (Editions sociales 1977 - Trad. de Bottigelli) - L'origine de la famille de propriété privée et de l'État (Ed. sociales 1972 - Trad. de J. Stem) - Dialectique de la nature (Ed. Sociales 1968 - Trad. Bottigelli) - Ludwig Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande (Ed. sociales 1966 - Trad. de G. Badia) - Théorie de la violence (Choix de textes présentés par G. Mury (UGE 1972) - La guerre des paysans en Allemagne (Ed. Sociales 1974 - Trad. Bottigelli)

FAUSTO (Ruy) : Marx : Logique et Politique (Publisud1986)

FEUERBACH (Ludwig) : Manifestes philosophiques. Oeuvres choisies par Louis Althusser (UGE 10/18)

FOUGEYROLLAS (Pierre) : Contre Lévi-Strauss, Lacan et Althusser (Savelli 1976) - La révolution prolétarienne et les impasses petites bourgeoises (Anthropos 1976) - Sciences sociales et marxisme (Payot 1979) - Les processus sociaux contemporains (Payot 1980)

GILL (Louis) : L'économie capitaliste : une analyse marxiste (2 vol. Presses Socialistes Internationales - Québec 1979) - Economie mondiale et impérialisme (Boréal Express - Montréal 1983)

HABERMAS (Jürgen) : Après Marx . Trad. de l'allemand par J.R. Ladmiral et Marc B. De Launay (Fayard 1985) - La technique et la science comme « idéologie ». Trad. de l'allemand par J.R. Ladmiral (Gallimard 1973 - Réédition « Tel ») - Connaissance et intérêt. (Trad de l'allemand par G. Cléménçon Gallimard 1976 - Réédition « Tel »)

HEGEL (GWF) : La phénoménologie de l'esprit. Trad. par Jean-Pierre Lefebvre (Aubier 1991) - Encyclopédie de sciences philosophiques en abrégé. Trad. par M. de Gandillac. - La raison dans l'histoire. Trad. par K Papaioannou. Pion 1965 - Principes de la philosophie du droit Trad. par A. Kaan (NRF Gallimard. 1940. Réédition « Idées ») - Les orbites des planètes. Trad. F. de Gandt (Vrin 1979) - La différence entre les systèmes philosophiques de Fichte et de Schelling. Trad. par B. Gilson (Vrin 1986)

HELLER (Agnes) : La théorie des besoins chez Marx (UGE 1978)

HELLER (Agnes) & FEHER (Ferenc) : Marxisme & démocratie. Au delà du socialisme réel. (Maspéro. Petite collection 1981)

HENRY (Michel) : Marx -Tome 1 : Une philosophie de la réalité -Tome 2 : Une philosophie de l'économie (Gallimard 1976 - Réédition « Tel »)

HOBBES (Thomas) : Léviathan - (Edition anglaise: Penguin Classics London 1983- Trad. Fr. Tricaud Sirey 1983)

HOTTOIS & (dir.) : Évaluer la technique (Jean VRIN 1988)

HYPOLITE (Jean) : Introduction à la philosophie de l'histoire de Hegel (Marcel Rivière 1968)

JAKUBOWSKY (Franz) : Les superstructures idéologiques dans la conception matérialiste de l'histoire. Traduit de l'allemand par Jean-Marie Brohm (EDI 1971)

KANT (E.) : Critique de la Raison Pure (in Oeuvres - Edition de la Pléiade)

KEYNES (John Meynard) : Théorie générale de l'emploi, de l'intérêt et de la monnaie. Trad. de l'anglais par J. de Largentaye. (Petite collection Payot 1979)

KOJEVE (Alexandre) : L'idée de déterminisme dans la physique classique et dans la physique moderne - (Réédition « Livre de Poche -Essais » 1990) - Introduction à la lecture de Hegel (Nrf Gallimard 1980)

KORSCH (Karl) : Marxisme et philosophie - Trad. de l'allemand par C. Orsoni (Minuit 1964) - L'anti-Kautsky (La conception matérialiste de l'histoire). Trad. de l'allemand par A. Marchadier - (Champ Libre 1973)

KOSIK (Karel) : La dialectique du concret Traduction de Roger Dangeville (Les éditions de la passion 1988)

LABICA (Georges) : La statut marxiste de la philosophie (Editions « Complexes » - PUF 1976) - Marx : les thèses sur Feuerbach (PUF 1987)

LE MOIGNE (Jean-Louis) : La modélisation des systèmes complexes. (Dunod 1990)

LECQMPTE (Didier) : Marx et le baron d'Holbach (PUF 1983)

LEIBNIZ : Discours de métaphysique (VRIN) - Nouveaux essais sur l'entendement humain. (Garnier-Flammarion 1990) - Essais de théodicée (Garnier-Flammarion - 1969)

LENINE (V.I.) : **Que faire ?** (In Oeuvres Choisies en 3 volumes -

Editions du progrès) - Les trois sources et trois parties constitutives du marxisme, (id.) - Cahiers Philosophiques (Editions Sociales 1973) -Matérialisme et empiriocriticisme (Editions du progrès - Moscou 1970)

LINDENBERG (Danifl) : Le marxisme introuvable.(Calmann-Lévy 1975 - Réédition UGE 10/18 1979)

LIPIETZ (AlftW) : Le monde enchanté - De la valeur à l'envol inflationniste. (« Economie et socialisme » La découverte/Maspéro 1983)

LITTLE (David) : Scientific Marx (University of Minnesota Press - 1986)

LUCRECE : De Rerum Natura (Les Belles Lettres - Trad. Emoult)

LUKACS (Georgl) : La pensée de Lénine. Trad. de l'allemand par J.-M. Brohm et

B. Frankael (Bibliothèque Médiations - Denoël-Gonthier 1972) - Histoire et Conscience de classe (Trad. K. Axelos et J. Bois -Minuit 1960)

MACHEREY (Pierre) : Hegel ou Spinoza (La Découverte 1990)

MANDEL (Ernest) : Traité d'économie marxiste (Julliard 1962 - 4 vol UGE 10/18 1962) - Le troisième âge du capitalisme (3 volumes UGE 10/18 1976) - La formation de la pensée économique de Karl Marx (Collection « Textes à l'appui » Maspéro 1967)

MATTICK (Paul) : Marx et Keynes (Les limites de l'économie mixte). Trad. de l'anglais par Serge Bricianer (Gallimard NRF 1972) - Crises et théorie de crises. Trad. de l'allemand avec le concours de S. Bricianer (Editions Champ libre 1974) - Le marxisme hier aujourd'hui et demain. Trad. par Cl. Orsoni. (Spartacus 1983)

MOLNAR (Miklos) : Marx, Engels et la politique internationale (Gallimard 1975)

NACCACHE (Bernard) : Marx, critique de Darwin (Vrin 1980)

NOVACK (Georg) : The origins of materialism (Pathfinder Press - New York 3e édition 1972) - Polemics in marxist philosophy (Monad Press New York 1978)

QCCAM (Guillaume d*) : Somme de logique - Première partie. Traduit du latin par Joël Biard (Edition bilingue TER 1988)

OMEDO (Raul) : Le statut théorique de la philosophie marxiste (Thèse de doctorat de 3e cycle - Ecole pratique des Hautes Etudes 1979)

PAPAIOANNOU (Kostas) : De Marx et des marxistes. (Gallimard Bibliothèque des Idées)

PLEKHANOV (Georges) : Oeuvres philosophiques (2 volumes traduits par Jean & Lucia Cathala - Editions du progrès- Moscou)

POINCARÉ (Henri) : Dernières pensées (Flammarion 1913)

POLANYI (Karl) : La grande transformation (NRF Gallimard)

POLITZER (Georges) : Principes élémentaires de Philosophie (Editions sociales 1973)

PRIGOGINE (Ilya) & STENGERS (Isabelle) : Entre le temps et l'éternité. (Flammarion - « Champs »)

ROUSSEAS (Stephen) : Capitalisme et catastrophe - Etude critique des limites du capitalisme. Trad de l'anglais par J. Toumier. (Economica 1979)

RTAZANOV (David) : Marx et Engels (Conférences faites au cours de Marxisme près l'académie socialiste en 1922). Traduit du russe. (Anthropos 1974)

RICARDO (David) : Des principes de l'économie politique et de l'impôt Traduit de

l'anglais par P.Constancio et AFonteyraud (Flammarion- Collection « Champs » 1977)

SCHUMPETER (J.A.) : Histoire de l'analyse économique. 3 volumes trad sous la direction de Jean-Claude Casanova (NRF Gallimard 1983)

SOUVARINE (Boris) : L'observateur des deux mondes (Éditions de la Différence 1982) - Staline. Aperçu historique du bolchevisme. (Réédition « Champ libre » 1977)

SPJNQZA, : Oeuvres. 4 volumes. Traduction Appuhn (Garnier-Flammarion)

STIRNER (Max) : L'unique et sa propriété (Édition S.L.I.M Paris 1948)

TIMPANARQ (Sebastiano) : Sul matérialisme. (Nistra-Lischi - Pisa 1970)

THOM (René) : Prédire n'est pas expliquer (entretiens avec Emile Noël - Champs Flammarion)

THUILLIER (Pierre) : « La correspondance Darwin-Marx : la fin d'une légende » in « Darwin & Cie » (Éditions Complexe 1981)

VADEE (Michel) : Marx, penseur du possible. (Méridien-Khncsieck 1992)

VAN BERTALANFFY (Ludwig) : Théorie générale des systèmes. Trad. de l'anglais par J.B. Chabrol (Bordas 1973)

WEIL jËriç : Hegel et l'État. (Vrin 1974)

Articles cités ou consultés

BOLLACK (Mayotte) : La déviation et le plaisir chez Lucrèce in *Études sur l'épicurisme antique 1* (Cahiers de Philologie - Publiés par l'Université de Lille III - 1976)

4 BOURGEOIS (Bernard) : Le « noyau rationnel » hégélien dans la pensée de Marx. (Actuel Marx n° 13 1993)

DEHAN (Philippe) : Le jeune Marx et Epicure. (Revue de l'OURS n°139 03/ 1983)

GQUGH (Ian) : La théorie du travail productif et improductif chez Marx. (Critiques de l'économie politique n°19 -Janvier-Mars 1975)

HENRY (Michel) : Sur la crise du marxisme : la mort à deux visages (Les Études Philosophiques Janvier-Mars 1992)

HERLAND (Michel) : Marx et Keynes (« Les Temps Modernes » n°440 Novembre 1983)

KOGA (Eisaburo) : Problèmes théoriques de l'organisation des classes et du travail productif. (Critiques de l'économie politique n°10 -Janvier-Mars 1973)

LECERCLE (Jean-Jacques) : L'individualisme méthodologique et la question du langage : une lecture de Elster. (Actuel Marx n°7 1990)

LEFEBVRE (Jean-Pierre) : La langue de Marx (Philosophie n°31 - été 1991)

LOWY (Michel) : Objectivité et point de vue de classe dans les sciences sociales. (Critiques de l'économie politique n°19 -Janvier-Mars 1975)

MARKUS (Gyôrgy) : Le paradigme marxien de la production et l'herméneutique. (Actuel Marx n°4 1988)

RODRIGQ (Pierre) : Marx et la phénoménologie: besoin, richesse et forme-valeur. (Les E ´tudes Philosophiques Janvier-Mars 1992) - Le philosophe, le trésor et la source. Marx l'économie et le *De anima* d'Aristote. (Philosophie n°31 - été 1991)

ROEMER (J.E.) : Une théorie générale de l'exploitation et des classes. (Actuel Marx n°7 -1990)

RUBEL (MaKJyirifâpn) : Marx à la rencontre de Spinoza (Cahiers Spinoza n°1 E ´té 1977) - Introductions à l'édition des oeuvres de Marx - Volumes I et II : E ´conomie - Volume III : Philosophie - Volume IV : Politique (I).

TERESTCHENKO (Michel) : Marx et l'ontologie de la vie selon Michel Henry. (Les Etudes Philosophiques Janvier-Mars 1992)

TEXIER (Jacques) : Marx et la démocratie. Premiers parcours. (Actuel Marx n°12 1993)